

Op zoek naar genezeressen. Waarzegsters in Noordoost-Nederland¹

Willem de Blécourt

Op het eerste gezicht zijn er in negentiende-eeuws Noordoost-Nederland nauwelijks vrouwen te vinden die publiekelijk de functie van genezeres uitoefenden. Deze bevinding is evenwel sterk gekleurd door een medische benaderingswijze, waarin het lichamelijke is gescheiden van het psychische en het sociale. Wanneer daarentegen de traditie van waarzegsters (de zeventiende-eeuwse equivalenten van genezeressen) wordt bestudeerd, dan komt naar voren dat het niet zo zeer om een verdwijning van genezeressen gaat, als wel om een verandering van hun activiteiten. Deze verandering hangt mogelijk samen met een verandering op de medische markt aan het einde van de achttiende eeuw, waardoor meer dan voorheen de nadruk kwam te liggen op medicijngebruik.

Inleiding

Het is voor antropologen bijna vanzelfsprekend geworden zich met geschiedenis in te laten en ook historici grijpen hoe langer hoe meer terug op het werk van antropologen. Een van de belangrijkste onderdelen van de uitwisseling betreft de vraag hoe naar het verleden te kijken; het etno- en eurocentrisme in de antropologie komt overeen met het anachronisme en hodiecentrisme in de historiografie. Zoals de historicus Darnton het formuleerde: "We constantly need to be shaken out of a false sense of familiarity with the past, to be administered a dosis of culture shock" (Darnton 1985: 12).

In dit artikel wil ik met betrekking tot het onderwerp genezeressen laten zien wat de verschillen kunnen zijn tussen een benadering van een verleden met een hedendaagse bril enerzijds en een reconstructie van een geschiedenis vanuit de erkenning van een historische traditie anderzijds. Achteraf doet de presentatie van een dergelijke oppositie misschien gekunsteld aan en kan zij zelfs overbodig overkomen. Maar evenals Darnton denk ik dat zo'n exercitie van tijd tot tijd nuttig kan zijn.

Mijn verhaal begint met een speurtocht. Geïnspireerd door romantische feministische beelden van een Europees verleden waarin vrouwen de genezers bij uitstek waren, ga ik op zoek naar genezeressen in negentiende-eeuws Noordoost-Nederland.² Aangezien de eerste bevoegde vrouwelijke arts hier pas in 1877 haar praktijk opende (Bosch 1982), mag men verwachten dat genezeressen vooral onder de onbevoegde genezers te vinden zullen zijn. Dat blijkt nauwelijks het

geval, althans in eerste instantie. Want juist op dit punt gaat de manier van kijken een rol spelen, de wijze waarop 'genezeres' vanuit huidige, in dit geval medische categorieën wordt omschreven. Om het verschil met historische indelingen duidelijk te maken, ga ik na een ogenschijnlijk tevergeefse zoekactie in de negentiende eeuw twee eeuwen terug en behandel ik de 'genezeressen' zoals die uit zeventiende-eeuwse kerkelijke en juridische archivalia opduiken. Dan komt naar voren dat deze vrouwen aan de ene kant een veel breder terrein bestreken dan het pure lichamelijke genezen en dat hun aanbod op de medische markt aan de andere kant juist veel beperkter was dan men zou verwachten (het zogenaamde 'kruidenvrouwtje' is wat dat betreft een fictie). In het algemeen zouden deze vrouwen veel beter 'waarzegsters' dan 'genezeressen' genoemd kunnen worden, zoals tijdgenoten dat ook deden – zelfs al hielden ze zich ook op met vormen van genezen. Wanneer nu deze waarzegsters weer naar het heden toe worden gevolgd, wordt duidelijk dat zij geenszins verdwenen maar transformeerden tot de waarzegsters zoals wij die nu kennen.

Dit alles houdt in dat met de wijziging van de optiek ook een verandering in de probleemstelling optreedt. In feministische literatuur wordt namelijk uitgegaan van de verdwijning van de genezeressen en wordt dit toegeschreven aan de invloed van wat daarin de 'heksenjacht' heet. In een vorig artikel (De Blécourt 1991c) heb ik betoogd dat deze voorstelling van zaken te beschouwen is als een mythe; zij is meer het gevolg van een hedendaagse beeldvorming dan het resultaat van onderzoek. Als nu het verdwijnen van 'genezeressen' in feite een verandering van hun activiteiten blijkt te zijn, dan komt de vraag naar de mogelijke oorzaken van die verandering in de plaats van de vraag naar de redenen van de verdwijning. Ik zoek de antwoorden op die nieuwe vraag vooral op het economische vlak.

Een laatste opmerking vooraf. Het gaat in dit artikel vrijwel uitsluitend om specialistes, dat wil zeggen om vrouwen die publiekelijk de functie van 'genezeres' vervulden en mensen hielpen buiten de onmiddellijke omgeving van hun gezin en kennissen. De scheidslijnen tussen de verschillende categorieën zijn natuurlijk vaag, maar duidelijk genoeg om de waarschijnlijk vrij algemeen voorkomende zorgende taken van vrouwen in privé-verband uit te kunnen sluiten.

Genezeressen in de negentiende eeuw

Historici die zich interesseren voor de meer dagelijkse gang van zaken in het verleden, voor wat de laatste twintig jaar de 'cultuur van het volk' is gaan heten (cf. Cieraad 1988; Scribner 1989), beklagen zich er bij tijd en wijle over dat antropologen veel gemakkelijker toegang tot hun onderzoeksgegevens hebben dan zijzelf. "Historians of past societies cannot produce their sources as anthropologists do. Archival files, seen from this point of view, cannot be a substitute for taperecorders" (Ginzburg 1990: 159). Dit is vanzelfsprekend naïef en gaat geheel voorbij aan de essentiële problemen van het antropologische veldwerk (cf. onder andere Rosaldo 1986). Maar het illustreert wel de moeite die historici moeten doen om materiaal te vinden over een voor hen relatief nieuw onderzoeksveld. 'Gewone' mensen hebben dikwijls zelf geen bronnen nagelaten; er is meer over hen dan door hen

geschreven. De onderzoeker is dan ook afhankelijk van vorige berichtgevers, die doorgaans andere doelstellingen nastreefden.

Dit algemene punt is van belang wanneer men op zoek gaat naar (irreguliere) genezeressen in negentiende-eeuwse archivalia. Een overzicht van hun toenmalige verspreiding en activiteiten zal samengesteld moeten worden aan de hand van verschillende, niet met dat oogmerk geproduceerde bronnen. (Van de bevoegde genezers zijn tenminste zeer regelmatig naamlijsten opgesteld, zie onder andere Van Lieburg 1985.) De negentiende-eeuwse aandacht voor statistiek en ook het professionaliseringsproces dat medici in die tijd doorliepen (zie onder andere Jaspers 1985) leidden tot niet meer dan getalsmatige tabellen van de jaarlijkse veroordelingen van 'onbevoegden'. Zelfs wanneer deze worden aangevuld met de oorspronkelijke processen-verbaal en vonnissen (gezien het aantal rechtbanken en de soms gebrekkige indexering is dat een tamelijk tijdrovend karwei, dat dan ook nog niet is uitgevoerd), dan blijft het nog maar de vraag of rechtszaken een enigszins betrouwbaar beeld geven van de aanwezigheid van irreguliere genezers. En, wat in het kader van dit artikel van belang is, of aan de hand daarvan uitspraken zijn te doen over de verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke genezers. Dergelijke bedenkingen hoeven een onderzoek evenwel niet in de weg te staan. Er is weinig aanleiding te veronderstellen dat de negentiende-eeuwse 'medische politie', hoewel een geheel uit mannen bestaande organisatie, 'onbevoegden' speciaal op hun sekse selecteerde. Als er wel een selectie zou hebben plaatsgevonden, lijkt het in theorie zelfs waarschijnlijker dat genezeressen eerder werden gesignaleerd dan hun mannelijke collega's en dat een op basis van strafvervolgingen samengesteld overzicht dus eerder aproportioneel is ten opzichte van de laatste dan van de eerste groep.

Althans voor het einde van de negentiende eeuw bestaat er de mogelijkheid de juridische bronnen te confronteren met gegevens die door volkskundigen zijn verzameld en met informatie die uit kranten is op te diepen. Voor zover dit een preoccupatie van de medici ten opzichte van 'onbevoegden' aan het licht brengt, is dat onder meer een inhoudelijke. Bevoegden lijken vooral gericht te zijn geweest op genezers die er praktijken op nahielden die de hunne sterk benaderden of zelfs overlaptten (De Blécourt 1990b: 52-3). De mogelijkheid dat genezers die geheel andere geneesmethoden toepasten, aan hun aandacht ontsnapten is zodoende vrij groot. De zaak is evenwel ingewikkelder en niet uitsluitend terug te voeren tot deze ene inhoudelijke factor. De bekendheid van genezers – hun aantrekkingskracht op het publiek – speelde een minstens even grote rol. En populaire genezers konden zich juist wel bedienen van geneeswijzen die ver van de orthodoxe afstonden. Dit houdt in dat het soort genezer waar bevoegde medici vaak aan voorbij gingen in hun pogingen 'onbevoegden' het leven zuur te maken (en waar dus weinig berichten over zijn overgeleverd) voorlopig getypeerd kan worden als iemand met een tamelijk lokale praktijk die genezende handelingen verrichtte die niet direct een bedreiging vormden.³

Deze algemene conclusies zijn te concretiseren aan de hand van een beschrijving van de situaties in Drenthe en de Friese Wouden in de tweede helft van de negentiende eeuw. Ze zijn er zelfs voor een belangrijk deel aan ontleend en moeten bij gebrek aan onderzoek in andere regio's voorlopig als richtinggevend worden opgevat. Kort samengevat (zie verder: De Blécourt 1988, 1990b) en met oog op het

aandeel van vrouwen onder de genezers, komt dit op het volgende neer. In Drenthe was in vrijwel ieder dorp een (niet-bevoegde) genezer aanwezig die geraadpleegd kon worden voor lichte mankementen als wratten, verstuingen, adderbeten en dergelijke, zowel bij mensen als bij vee. Hun geneeswijze bestond voornamelijk uit 'strieken', een nauwelijks voelbare handoplegging die meestal niet gepaard ging met aanraking, waarbij tegelijkertijd onverstaaanbaar voor de patiënt een bezwering werd gepreveld. Deze 'bezettters' waren vrijwel allemaal van mannelijke kunne (De Blécourt 1990b: 59). Daarnaast waren er in sommige plaatsen genezers die zich in de genezing van een speciale kwaal hadden bekwaamd – de spijkerbomen te Yde zijn een bekend voorbeeld (De Blécourt 1990c). Deze lieden werden door de medici met rust gelaten en figuren dus ook niet als 'onbevoegden' in de rechterlijke archivalia; de enige uitzondering wordt gevormd door het zogeheten 'boertje van Nieuw-Buinen', die zijn praktijk naar de stad Groningen had verlegd en daar een grote populariteit verwierf (De Blécourt 1990b: 54-8). Vrouwelijke genezers waren destijds in Drenthe bijzonder schaars. Zo luidt een krantebericht over een man in Sleen die enige faam verwierf met een middel tegen 'waterzucht': "De kennis van het recept blijft in de familie en is, naar men zegt, ook daar niet eens algemeen. De vrouwelijke leden zijn, zoo zegt men, er niet mee op de hoogte en ook niet eens alle mannen" (geciteerd in De Blécourt 1990b: 51).

Zelfs in de enkele gevallen waar het wel om vrouwen gaat, lijkt er allerminst sprake van een vrouwelijke traditie. De zojuist vermelde spijkerboom – waarin spijkers werden geslagen ter genezing van hernia – werd weliswaar achtereenvolgens door een moeder en haar dochter bediend, maar degene die dit gebruik in de jaren dertig van de negentiende eeuw instelde was een man (De Blécourt 1990c). In de Friese Wouden wemelde het rond de eeuwwisseling van de officieuze genezers, met klantenkringen die varieerden van plaatselijk tot supra-regionaal, daaronder was slechts één vrouw – zij had zich toegelegd op de behandeling van kleine kinderen. Een andere, die een uiterst goedlopende praktijk van haar vader overnam, moest deze al snel opgeven omdat ze, zoals er gezegd werd, "de kunst niet kende" (De Blécourt 1988: 166). Uit de enkele gevallen waarin het een genezeres wel lukte een klantenkring op te bouwen, blijkt evenmin dat geneeswijzen van moeder op dochter werden overgeleverd. Sjoerdje Aukes Veenstra, bij wie men in het Friese Blesdijke voor alle kwalen genezing kon komen zoeken, was in het laatste decennium van de negentiende eeuw beroemd geworden nadat ze een zieke had genezen, die tevergeefs hulp had gezocht bij het Staphorster boertje, toen één van Nederlands beroemdste wonderdokters (De Blécourt 1991a). Zij had, verklaarde ze in 1895, haar opleiding genoten bij een professor te Zwartveen, bij Drachten.⁴ Die 'professor' kan niemand anders zijn geweest dan de veedokter en duivelbanner Heinze Johannes de Boer (De Blécourt 1988: 170-2). Ook van de 'dokteresse van Eestrum' (Fr.), Maria Brinkman, kan aangenomen worden dat zij haar kennis opgedaan had bij een man, namelijk haar vader (De Blécourt 1990b: 52).

Het algemene beeld dat uit de verschillende bronnen te reconstrueren is wijst op een uitermate gering percentage van negentiende-eeuwse genezeressen en zeker niet op een vrouwelijke traditie in deze.⁵ Dit wordt bevestigd door het vrijwel ontbreken van berichten over genezeressen in het *Maandblad* van de in 1880 opgerichte Vereeniging tegen de Kwakzalverij (Van Vegchel 1991), een bron die uit

de aard van de doelstelling van deze organisatie meer gegevens over 'onbevoegden' bevat dan enkel rechtszaken. Zoals ik in de inleiding van dit artikel al naar voren heb gebracht is dit beeld evenwel bedrieglijk. Het is op z'n minst gekleurd door een professioneel-medische, uit de negentiende eeuw daterende optiek.

Genezeressen in de zeventiende eeuw

Er is wel verondersteld dat de verdwijning van genezeressen in Europa direct het gevolg was van de vervolgingen van 'heksen'. Specialistes zouden in grote getale op de brandstapel zijn gekomen en de paar die de dans ontsprongen zouden er wel voor hebben gewacht hun kunde publiek te maken. Bij deze vervolgingen zou de kerk een grote rol hebben gespeeld. Deze theorie kan niet worden gestaafd; de vervolgingen waren vaak het gevolg van aandrang uit de bevolking (cf. Rummel 1991). Ze waren bovendien niet zo omvangrijk als men vaak geschreven heeft en hadden allerminst betrekking op specialistes (cf. De Blécourt 1991c). De situatie in de Noordelijke Nederlanden is in dit verband verhelderend, aangezien hier geen massale vervolgingen hebben plaatsgevonden zoals in sommige Duitse en Franse gebieden (Behringer 1987: 159-65). In Nederland optredende veranderingen in de praktijkuitoefening van genezeressen zijn dus moeilijk aan de invloed van de brandstapels toe te schrijven. Daarbij maakten de diverse overheden in deze streken duidelijk onderscheid tussen degenen die door middel van toverij schade teweeg hadden gebracht, en specialisten – waarzeggers en duivelbanners. De eersten konden verbrand worden, de straf voor de anderen bestond uit verbanning, eventueel nadat ze te pronk waren gesteld op het schavot (Gijswijt-Hofstra 1991: 28; zie ook Monballyu 1987). Is in sommige jurisdicties, bijvoorbeeld in Drenthe, dit onderscheid in de rechtsregels vastgelegd, elders blijkt het voornamelijk uit de juridische praktijk (cf. De Waardt 1991: 146).

Deze vervolging van specialisten, die overigens van gewest tot gewest kon verschillen en nooit zware vormen aannam, sorteerde in algemene zin weinig effect. Wat individuele genezers aangaat, is uit een aantal gevallen bekend dat zij handig gebruik maakten van de vele jurisdicties die de Nederlanden rijk waren en bij verbanning hun praktijk even over de grens van de desbetreffende jurisdictie voortzetten. Aanwijzingen over de aanwezigheid van specialisten zijn niet alleen overgeleverd in criminele vonnissen. Vooral de klachten van de predikanten over hen, zoals neergelegd in de notulen van classisvergaderingen en visitatierapporten, vormen een rijke bron. Over het algemeen hadden die klachten niet de beoogde uitwerking (verbanning); de autoriteiten stelden zich doorgaans terughoudend op. Wanneer waarzeggers maar voorzichtig genoeg waren en niet openlijk iemand als dader van een betovering of een diefstal aanwezen, werden zij vaak door het wereldlijk gezag met rust gelaten (De Blécourt 1987, 1990a: 81-3; De Blécourt & Pereboom 1991).

De grieven van de predikanten betroffen geenszins alleen vrouwen, het ging hun vooral om speciale activiteiten, die ook door mannen en vooral door katholieke geestelijken verricht konden worden. Ze klaagden in Gelre over de "thoevenaers, nigromantia und die met verboedenen cunsten umgaen", in Friesland over "besweerders, hantkijckers, duijvelbanders ende diergelijcke", in Groningen over de

“wickers, waersegger und segenspreker”, en in Overijssel over de “segensprekers, tooveraers, duyvelbanners” (Reitsma & Van Veen 1895: 13; 1896: 296; 1897: 134; 1898: 194). Met deze preoccupatie sloten de gereformeerde predikanten aan bij een kerkelijke traditie, die zowel in theoretisch (Clark 1990) als in praktisch opzicht geenszins beperkt was tot de Nederlanden (cf. Thomas 1973, Rushton 1982, Martin 1989).

Uit de zeventiende-eeuwse juridische en kerkelijke bronnen komt een stoet van genezers naar voren: al dan niet voormalige katholieke geestelijken die met wijwater, stukjes van het Sint Jansevangelie, spreuken en kettingen zieken van kwade invloeden vrijwaarden: mannelijke en vrouwelijke waarzeggers, wickers en duivelbanners (zie onder andere Feith 1859: 63-7). Hoewel sommigen van hen jaar in jaar uit op een classicale of synodale vergadering onderwerp van gesprek waren, tonen de klachten bijzonder weinig over de inhoud van hun praktijken. Zo is er bijvoorbeeld in de classicale notulen van Zwolle in 1654 sprake van “eenige wichsters ende in specie van seekere vrouwe omtrent den Ham, alsmeede een tot Raelte, alsmeede meester Gerrit tot Dalfsen”. In de Groningse synodale acta van 1624, om slechts één van de vele andere mogelijke voorbeelden te noemen, staan duivelbanners vermeld uit Appingedam en Kropswolde, “als bij Wirdummer Tille Lubbert Slurp, ende te Winschoten eener mith Nhamen Heijno Mennens, toe Onstwedde eijner genoempt Jacob Raemackers, ingelijcken eijner toe Groningen Hinderick van Borcken”.⁶ De naam van een vrouw in het Drentse Dwingelo is niet bekend, maar wel dat ze zich in de jaren twintig van de zeventiende eeuw bezighield met waarzeggen en “seltzame ja onnatuurlike curen” toepaste, die zowel binnen als buiten Drenthe populair waren (De Blécourt 1990a: 100). Evenmin maakten de predikanten duidelijk waaruit de “ehrlöse alss oick godtlose vermiente remedien tho allerlei krankheiten” bestonden, die onder andere een zekere Gese van Rolde in 1610 te Groningen aanbood. Uit andere kerkelijke stukken blijkt slechts dat het een ‘segenster’ was, die op een gegeven moment uit Groningen moet zijn verbannen, maar daar in 1627 weer was teruggekeerd (Reitsma 1900: 74). Toch bieden de verschillende aanduidingen wel enig houvast, ook als in gedachten wordt gehouden dat het voor een predikant zelf mogelijk was geneeskrachtige kruiden te verstrekken (Groenhuis 1989). ‘Goddeloos’ en ‘onnatuurlijk’ moeten hebben verwezen naar genezen met behulp van spreuken en gebeden. Op de Groningse synode van 1603 is er dan ook sprake van een waarzegster “die die kranken mith worden wil genesen” (Reitsma & Van Veen 1897: 68).

Die macht van het woord blijkt ook uit wat er is overgeleverd van de Apeldoornse praktijk van Anna Hermens, die zoals het heette “met wicken ende waerseggen ommegaet”. Ze beoefende het handkijken, maar had ook een boek waarin ze kon zien hoe het er met mensen voorstond en hoe het hen zou vergaan. Toen ze het gebruikte om haar bewering te onderbouwen dat een vrouw, die haar voor haar zieke man kwam raadplegen, een verhouding had met diens broer, nam de man dat niet en schakelde de schout in, wat uiteindelijk leidde tot Anna’s verbanning. Ze had, vertelde ze in 1620 in de gevangenis aan haar ondervragers, vijf jaar bij een non gewoond, die haar had geleerd een kruidendrank te brouwen waarmee ze sommige ziekten kon genezen. Die drank werkte voornamelijk purgerend: een meisje had na gebruik zaken als spelden, spijkers, knopen en munten gescheten, een man een

hagedis, pek en varkenshaar; tekenen dat de zieken betoverd waren. De klacht tegen haar luidde dan ook dat ze “verscheyden eerlicke personen die ter goeder naeme staen, zoo van Touerije, Overspel, hoerderije, als ander is beschuldigde”. Ze kon ook paarden belezen. In haar boek, bekende ze, stonden veel kruisen en bezweringen – ze kon het overigens niet lezen.

Ook klachten van predikanten konden zo af en toe leiden tot justitieel ingrijpen. In het geval van Jannigien Clinckhamers, de ‘duivelbesweerster’ van Kampen, die in de jaren veertig actief was, was het wel de Zwolse kerkeraad die daartoe het initiatief nam. In Kampen waren hun collega’s er vervolgens een jaar mee bezig om uit te vinden dat de vrouw geesten verdreef, vee zegende en briefjes onder drempels legde en die ook aan zieke paarden gaf. Weer drie jaar later had het Kamper gerecht voldoende bewijzen om haar te verbannen. Uit haar verhoor komt naar voren dat ze van haar moeder had geleerd om wild vuur te bezweren, en ook om paarden en mensen te belezen. Ze kende, kortom, ‘de const’. Haar (meest vrouwelijke) patiënten werden volgens haar door geesten geplaagd omdat er beloftes niet waren nagekomen. Een geest kon met de volgende woorden verbannen worden:

Voorwaer, voorwaer si Godt. Ick besweere U bij het heylighe lieden Christi dat onse lieve Heere voor ons arme sonders aen de stamme des cruices sijn bloet voor ons vergoeten heeft, soo sult ghij van U affseggen wat ghij begeert in de naeme des Vaeders, des Sons, des heylighen Geest, Jesus Christus amen.

De geest vertelde dan wat er nog van de zieke verlangd werd: “Een schepel rogge, off van gelt ofte eetwas anders”. Christelijke ‘toverspreuken’ waren eerder regel dan uitzondering (cf. Van Haver 1964).

Een waarzegster, ‘wikster’ of ‘wikkerse’ in het Oost-Nederlands, kon ook geraadpleegd worden in geval van verlies of diefstal van goederen. Hadewich Christoffels gebruikte daar in Groningen het St. Jansevangelie voor, alsmede de zeef- en sleutelproef. Zij zou ook een geest verdreven hebben. Volgens haar collega Hijck Jans kon een man te Harlingen in 1686 van zijn drie kwelgeesten afkomen door op drie vrijdagen drie aalmoezen aan drie behoeftige personen te geven, te vasten en drie St. Jansevangelies op zijn borst te dragen (De Blécourt 1987: 110-1). Het geestverdrijven was vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw populair (cf. De Blécourt 1990: 85, 107-8; zie ook Van Petersen 1979), en vermoedelijk betreft het hier een overgangperiode waarin sociale relaties wat lossier werden. Zoals Thomas het formuleerde: “The period when the soul wandered loose was that when the survivors were adapting themselves to their new pattern of social relationships” (1973: 723). Waarzegsters boden hun cliënten een middel die spanningen onder woorden te brengen en zodoende de baas te worden.

Een veranderende traditie

Een aanwijzing voor de dominantie van het Woord in de geneeswijzen en adviezen van de wiksters is ook te putten uit het gegeven dat zij zich – in tegenstelling tot hun mannelijke collega’s – wisten te handhaven in de steden. Daar heerste over het

algemeen een vrij strak medisch regime (Huisman 1989) en wanneer deze vrouwen zich bezig gehouden zouden hebben met meer materiële medische handelingen (wat niet in de weinige vonnissen staat), zouden ze beslist harder zijn aangepakt. Maar de althans in stedelijke context aanwezige noodzaak tot handhaving van dit specialisme droeg wel bij tot haar afkalving in geneeskundig opzicht. Het grootste deel van de achttiende eeuw toonden de kerkelijke noch de wereldlijke autoriteiten veel interesse in waarzeggers of duivelbanners. Toen dat tegen 1800 veranderde, bleken ook de praktijken van de waarzegsters getransformeerd te zijn. Geesten hoefden niet meer verdreven te worden. Er werd nu gebruik gemaakt van nieuwe technieken als 'kopjes kijken', dat wil zeggen: waarzeggen uit thee of koffie (cf. Voskuil 1988), en kaartleggen (Hoffmann 1972: 9), vooral om te vertellen met wie de (doorgaans jonge) bezoekers later zouden trouwen. Een enkele keer konden ook adviezen worden gegeven over verloren of gestolen goederen.

Ik heb de verspreiding en de activiteiten van Noordoost-Nederlandse waarzegsters in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw elders uitvoerig beschreven (De Blécourt 1989), zodat hier volstaan kan worden met de in het kader van het volgen van een vrouwelijke geneeskundige traditie belangrijkste bevindingen. Negentiende-eeuwse wiksters genazen in vergelijking met hun zeventiende-eeuwse voorgangsters nauwelijks meer. Ze waren bovendien verdwenen uit de landbouw- en veeteeltgebieden en alleen nog in de steden en temidden van veenarbeiders te vinden. In de Friese Wouden had zich een vrij strikte arbeidsdeling ten opzichte van de daar veelvuldig aanwezige mannelijke wonderdokters en duivelbanners ontwikkeld. Waarzegsters stuurden daar bezoekers die onttoverd of anderszins genezen wilden worden, door naar toverdokters. In de IJsselstadijes, bijvoorbeeld, waar dergelijke specialisten geen vaste domicilie meer hadden, kon een waarzegster bij gelegenheid nog wel eens een onttoveringsadvies verstrekken.

De zeventiende-eeuwse genezeressen genazen hoofdzakelijk met behulp van woorden: hetzij de adviezen die ze verstrekten bij een toverijgeval of diefstal, hetzij de bezweringen die ze uitspraken of in schriftelijke vorm uitdeelden. Aanvankelijk verschilden ze hierin nauwelijks van hun directe mannelijke collega's, priesters en toverdokters. De universalisten die de feministen in hen zien, waren ze zeker niet. Waarschijnlijk beschikte een individuele genezeres slechts over enkele spreuken, al was ze natuurlijk wel goed op de hoogte van wat er zich in haar omgeving afspeelde. Toen ze zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw gingen toeleggen op het verdrijven van spoken, speelden ze enerzijds in op een sociale behoefte. Anderzijds kan een dergelijke aanpassing economisch noodzakelijk zijn geweest vanwege de afname van betoveringen. Waarzegsters waren zeer afhankelijk van de vraag op de medische markt; ze oefenden hun kunde vaak uit noodzaak uit (cf. Martin 1989: 238-9). Fenne Kriins gaf in 1632 voor de Groninger kerkeraad toe "dat sie uth Armode daertoe gekomen si". Jannigien Clinckhamers begon ook pas de van haar moeder geleerde spreuken toe te passen toen de armoede haar daartoe dreef.

In de negentiende eeuw is het nog duidelijker dan in de zeventiende dat waarzeggen door vrouwen vanwege economische redenen werd beoefend. Het betreft dan vrijwel uitsluitend weduwen of vrouwen wier man het merendeel van de tijd afwezig was. Waarzegsters, zo kan worden geconcludeerd, zijn steeds gedwongen geweest zich aan te passen aan de veranderende vraag. Ze speelden in op eigentijdse

problemen, maar wel – en dat is essentieel – voor zover dat binnen hun mogelijkheden lag. Hun werkzaamheden bleven gebonden aan woorden. Voor een nieuwe specialisatie op andere geneeswijzen, die meer scholing vereiste, was voor hen in hun specifieke sociaal-economische positie geen ruimte. Vrouwen hadden hooguit incidenteel, doorgaans in familieverband, toegang tot andere, door mannen gedomineerde geneeskundige tradities. Een verklaring voor het nagenoeg verdwijnen van de waarzegsters uit het medische circuit dunkt me dan ook te liggen in een wijziging van de vraag op de medische markt. Ofwel: gezien de sterke economische afhankelijkheid van een waarzegster, moeten de veranderingen in haar praktijk een aanwijzing vormen voor een toename van de vraag naar materiële medicijnen, ten koste van spreuken en bezweringen.⁷ Voor dat laatste zijn echter alleen aanwijzingen voorhanden, nog geen directe bewijzen. Zo constateerden de Porters voor Engeland vanaf het midden van de achttiende eeuw een toename van drogisterijen. “These shopkeepers, without a medical education, sold medicaments and often made up drugs to practitioners’ or patients’ prescriptions, their growth in numbers evidently being a response perceived or potential demand” (1989: 20). In Holland is een gelijksoortige ontwikkeling te signaleren; in de tweede helft van de achttiende eeuw nam zowel de vraag naar medicijnen als het aantal gezondheidsboeken voor leken opvallend toe (Verhulst 1989: 56). Eenzelfde trend heeft zich waarschijnlijk ook in Noordoost-Nederland voorgedaan.⁸

Nawoord

Idealiter zou antropologisch veldwerk degenen die onderwerp van onderzoek zijn de gelegenheid moeten geven hun problemen en opvattingen via de onderzoeker wereldkundig te maken. Deze – zij het door de onderzoeker gedomineerde – wisselwerking is bij historisch onderzoek uitgesloten. In academisch opzicht is het verschil tussen de antropologische en historische discipline echter veelal terug te brengen tot een verschil in materiaalverzameling, tot een verschil in bij het onderzoek gebruikte medium. Zelfs dat verschil is uiteindelijk niet zo groot, als bedacht wordt dat ook antropologen hoofdzakelijk met teksten werken. Dat het hun eigen aantekeningen en transcripties betreft, maakt hun produkt zelfs minder controleerbaar – en daarmee minder vatbaar voor discussies – dan de publikaties van historici, die gebaseerd zijn op in principe voor iedereen toegankelijk materiaal.

Historisch veldwerk bestaat uit archiefonderzoek. Wat ik in dit artikel aan de hand van het onderwerp ‘genezeressen’ duidelijk heb willen maken, is dat het opdiepen van historische informatie niet louter een technische bezigheid is, maar sterk bepaald kan worden door de manier van benadering en selectie. Wie zoekt naar genezeressen onder de wegens betoveringen ter dood veroordeelde vrouwen zal die nauwelijks vinden (De Blécourt 1991c) – de proponenten van dit beeld houden zich overigens doorgaans verre van archiefonderzoek. Wie in recentere archivalia op zoek gaat naar een vrouwelijke ‘geneeskundige’ traditie, loopt het gevaar de waarzegsters te veronachtzamen. In beide gevallen is de huidige beeldvorming sterk bepaald door de overlevering van dominante tradities uit de desbetreffende tijd zelf en is er inderdaad een soort cultuurschok voor nodig om daar

afstand van te kunnen nemen. Bij de vroeg-moderne waarzegsters heeft hun demonologisering de overhand gekregen. (Deze maakte hen althans in theorie even vatbaar voor vervolging als de schade aanrichtende toveressen.) Daardoor kon een toegeschreven betovering in dezelfde categorie geplaatst worden als een uitgeoefende praktijk. Pas na de antropologische impulsen in het toverij-onderzoek en de opkomst van de belangstelling voor een 'volkscultuur' kon uit systematisch archief-onderzoek aannemelijk gemaakt worden dat het in de praktijk zowel om gescheiden categorieën als grotendeels verschillende personen ging. Bij het onderzoek naar negentiende-eeuwse 'onbevoegde' genezers sloot de toenmalige medische classificatie de waarzegsters uit. Artsen hielden zich destijds voornamelijk met lichamelijke kwalen bezig en erkenden pas veel later – toen de arbeidsdeling met psychologen en dergelijke al voltrokken was – het belang van psychische en sociale factoren. Vrouwen die zich volgens de intelligentia met het voorspellen van de toekomst bezighielden (voor henzelf en hun cliënten vormde dat eerder een middel dan een doel), vielen buiten het medische domein. Daarbij werd in de pers zelfs aan waarzegsters met een meer dan lokale reputatie nauwelijks aandacht besteed (De Blécourt 1989).

Bezien vanuit de zeventiende-eeuwse (gereconstrueerde) praktijk van waarzegsters is er wel een doorlopende, zij het veranderende traditie te traceren. Naar de precieze redenen en achtergronden van die veranderingen zal nog gedetailleerd onderzoek verricht moeten worden. Voorlopig lijkt het gezien de marginale plaats van deze vrouwen in de desbetreffende samenleving aannemelijk dat het economische, en in het kielzog daarvan culturele fluctuaties betreft. Maar tevens blijkt het onjuist de waarzegsters als willoze slachtoffers van die processen af te schilderen: juist het feit dat zij met een waarzegsterspraktijk begonnen, laat zien dat ze er alles aan deden ongunstige omstandigheden naar hun hand te zetten.

Het is bij historisch-antropologisch onderzoek relevant rekening te houden met verschillende tradities en daarmee verbonden categorisering en na te gaan in welk opzicht zij huidige beelden van het verleden hebben bepaald. In het hier gepresenteerde geval van de genezeressen blijkt een feministische beeldvorming sterk afhankelijk te zijn geweest van een negentiende-eeuwse medische classificatie. Men kan natuurlijk betogen dat waarzegsters, aangezien zij geen materiële medicijnen verstrekten, geen aanleiding vormen om deze classificatie overboord te zetten. Hun onzichtbaarheid in medisch opzicht zou dan wel gehandhaafd blijven. Een perspectief dat zich over een langere termijn uitstrekt, maakt het mogelijk de negentiende-eeuwse indeling te relativiseren en de waarzegsters wel te zien als 'genezeressen'. Dit leidt evenwel tot een volgend probleem. De vervanging van de ene anachronistische indeling door de ander, hoe 'inheems' ook, is uiteindelijk toch enigszins onbevredigend. Het idee van een procesmatige geschiedenis, waarin synchroniteit heeft plaatsgemaakt voor diachroniteit, is vooral verbonden met huidige geschiedsopvattingen; het traceren van een traditie heeft altijd een afstandelijk, door de onderzoeker bepaald element in zich. Maar het dunkt me nog altijd beter de geschiedenis met het verloop van de tijd mee te bestuderen dan andersom.

Noten

De auteur is historisch antropoloog en sinds de afronding van zijn promotie-onderzoek baanloos. Momenteel voert hij onder meer de redactie over twee in begin 1993 te verschijnen bundels over historische medische antropologie en over het tijdschrift *Critique of Anthropology*.

1. De publicitaire geschiedenis van dit artikel heeft enigszins complexe vormen aangenomen. Een eerste versie werd mondeling gepresenteerd op de studiedag 'Ziekte en geschiedenis' (Erasmus Universiteit Rotterdam, 16 november 1990). Deze versie is, voorzien van lichte wijzigingen en zonder noten en bronvermeldingen, gepubliceerd in het populair wetenschappelijke blad *Skepter* (De Blécourt 1991b). Een bewerkte Engelse versie verschijnt in de desbetreffende congresbundel (De Blécourt 1992). De redactie van *Medische Antropologie* stelde voor het verhaal in twee (aparte) delen op te nemen. Het eerste deel werd sterk uitgebreid en verschen een jaar geleden (De Blécourt 1991c). Het nu voorliggende artikel is een herschreven versie van het tweede, meer empirisch georiënteerde deel van de oorspronkelijke lezing.
2. De keuze voor de noordoostelijke provincies komt voort uit de omstandigheid dat ik daarover in het verlengde van mijn promotie-onderzoek (De Blécourt 1990a) materiaal over heb verzameld. Vergelijkingen met andere streken zijn wegens gebrek aan onderzoeksgegevens nauwelijks mogelijk.
3. De strafrechtelijke vervolging van 'onbevoegden' werd bovendien gefrustreerd door een gebrekkige samenwerking tussen medici en de justitie, en door het feit dat patiënten niet altijd als getuigen wilden optreden (wat overigens ondervangen kon worden door uitlokking). Daarbij was het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst pas strafbaar wanneer daar een *bedrijf* van werd gemaakt – mede om die reden vroegen genezers vaak geen beloning voor hun diensten (zie onder andere: De Blécourt 1991a: 175, 184).
4. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 15, nr. 11, november 1895; 19, nr. 5, mei 1899.
5. Vroedvrouwen vormen een aparte groep. Ik laat ze, ondanks dat er een aantal vervolgingen tegen onbevoegde uitoefenaars van de vroedkunst werd ingesteld, hier buiten beschouwing omdat er tot nu toe geen enkele aanwijzing is dat deze vrouwen ook anderszins als genezcrassen optraden. Zie over de reguliere vroedvrouwen onder meer: Van Lieburg & Marland 1989.
6. Archiefvindplaatsen:
1622: Rijksarchief in Groningen, Archief Classis Appingedam, inv.nr. 18, p. 66;
1654: Rijksarchief in Overijssel, Archief Classis Zwolle, inv.nr. 1, dd. 11 april 1654.
Gese van Rolde: Gemeente-archief Groningen, Kerkeraadsacta deel I, p. 261; Rijksarchief in Groningen, Archief Classis Appingedam, inv.nr. 18, pp. 175-6, 195, 222;
Anna Hermens: Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof, inv.nr. 4541, dossier 1620, nr. 3;
Fenne Kriins: Gemeente-archief Groningen, Kerkeraadsacta deel I, p. 375;
Jannigien Clinckhamers: Gemeente-archief Zwolle, Kerkeraadsacta, dd. 23 september 1642, 2 oktober 1642; Gemeente-archief Kampen, Archief Nederlands Hervormde Gemeente, inv.nr. 11, dd. 1 februari 1643, 22 februari 1643, 4 oktober 1643; Rechterlijk Archief, inv.nr. 233, dd. 27 juli 1646;
Hadewich Christoffels: Gemeente-archief Groningen, Kerkeraadsacta deel III, pp. 23-9, 36-7; Rechterlijk Archief, inv.nr. IIIii, 2, fol. 232.
7. De toenemende waardering voor materiële medicijnen vormt geen voldoende verklaring voor de terugdringing van vrouwen als 'bezettters' (ook in de zeventiende eeuw zal dat niet geheel een vrouwelijke activiteit zijn geweest). Ik vermoed dat hier het nauwe verband tussen het bezetten van vee en van mensen de doorslag heeft gegeven. Als de verzorging van vee al ooit geheel tot het vrouwelijke domein behoorde, veranderde dat toen in de achttiende eeuw (in Drenthe) de specialisatie binnen het boerenbedrijf toenam en vrouwen zich op het huishouden richtten (De Blécourt 1990a: 55, 254-5).

8. Frank Huisman bereidt een artikel voor over medicijnenreclame in de tweede helft van de achttiende eeuw waaruit eenzelfde trend voor de hier behandelde regio blijkt. Dit artikel zal begin 1993 verschijnen in een themanummer van *Focaal* over medische geschiedenis.

Literatuur

Behringer, W.

- 1987 "Erhob sich das ganze Land zu ihrer Ausrottung..." Hexenprozesse und Hexenverfolgungen in Europa. In: R. van Dülmen (Hg) *Hexenwelten. Magie und Imagination vom 16.-20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Fischer, pp. 131-69.

Blécourt, W. de

- 1987 Undersyk nei tsoenderij yn Fryslân. Beskriuwing en evaluaasje fan ûndersyk nei tsoenderij yn de sechstjinde oant en mei de achttjinde ieu. *It Beaken* 49: 105-20.
- 1988 Duivelbanners in de noordelijke Friese Wouden, 1860-1930. *Volkskundig Bulletin* 14: 159-87.
- 1989 Specialistes in geluk. Waarzegsters in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel in de 19e en het begin van de 20e eeuw. *Etnofoor* 2 (2): 71-90.
- 1990a *Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noordoost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw*. Nijmegen: SUN.
- 1990b Bezetters en andere genezers. Een bijdrage tot de geschiedenis van de gezondheidszorg in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107: 46-65.
- 1990c De breukebomen in Yde. *Volkscultuur; Tijdschrift over Tradities en Tijdsverschijnselen* 7, nr. 2: 22-35.
- 1991a Het Staphorster boertje. De geneeskundige praktijk van Peter Stegeman (1840-1922). *Volkskundig bulletin* 17: 171-94.
- 1991b Segenspreekers en thoevenaers. De teloorgang van de genezerees. *Skepter* 4, nr. 2: 5-9.
- 1991c De mythe van de genezerees. *Medische Antropologie* 3: 108-21.
- 1992 Cunning women; from healers to fortune tellers. In: H. Binneveld & R. Dekker (eds), *Illness and history*. Hilversum [in druk].

Blécourt, W. de & F. Pereboom

- 1991 Insult and admonition: witchcraft in the Land of Vollenhove, seventeenth century. In: M. Gijswijt-Hofstra & W. Frijhoff (eds) *Witchcraft in the Netherlands from the fourteenth to the twentieth century*. Rijswijk: Universitaire Pers Rotterdam, pp. 119-31.

Bosch, M.

- 1982 Blauwkousen en hobbezakken in een witte jas. De eerste vrouwelijke artsen in Nederland, 1872-1913. *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 3: 63-97.

Cieraad, I.

- 1988 *De elite verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur*. Muiderberg: Coutinho.

Clark, S.

- 1990 Protestant demonology: sin, superstition and society (c. 1520 – c. 1630). In: B. Ankarloo & G. Henningsen (eds) *Early modern European witchcraft. Centres and peripheries*. Oxford: Clarendon, pp. 45-81.

Darnton, R.

- 1985 *The great cat massacre and other essays in French cultural history*. Harmondsworth: Penguin.

Feith, H.O.

- 1859 Bijdrage tot de geschiedenis der heksenprocessen, in de provincie Groningen. *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 1: 43-68.

- Gijswijt-Hofstra, M.
 1991 Six centuries of witchcraft in the Netherlands: themes, outlines, and interpretations. In: M. Gijswijt-Hofstra & W. Frijhoff (eds) *Witchcraft in the Netherlands from the fourteenth to the twentieth century*. Rijswijk: Universitaire Pers Rotterdam, pp. 1-36.
- Ginzburg, C.
 1990 The inquisitor as anthropologist. In: C. Ginzburg, *Myths, emblems, clues*. London [etc.]: Hutchinson Radius, pp. 156-64.
- Groenhuis, G.
 1989 Dr. Johan Picardt (1600-1670) als medicus. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 106: 87-97.
- Haver, J. van
 1964 *Nederlandse incantatieliteratuur. Een gecommentarieerd compendium van Nederlandse bezweringformules*. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde.
- Hoffmann, D.
 1972 *Wahrsagekarten. Eine Beitrag zur Geschichte des Okkultismus*. Bielefeld: Deutsches Spielkarten Museum.
- Huisman, F.
 1989 Itinerant medical practitioners in the Dutch Republic. The case of Groningen. *Tractrix. Yearbook for the History of Science Medicine Technology and Mathematics* 1: 63-83.
- Jaspers, J.B.
 1985 *Het medisch circuit. Een sociologische studie van de ontwikkeling van het netwerk van afhankelijkheid tussen cliënten, artsen, centrale overheid, ziekenfondsen en ziekenhuizen in Nederland (1865-1980)*. Utrecht/Antwerpen: Bohn, Scheltema & Holkema.
- Lieburg, M.J. van
 1985 De medische beroepsbevolking ten plattelande gedurende de 19e eeuw. Een onderzoek betreffende het Beneden-Maasgebied (1818-1865). *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 8: 123-78.
- Lieburg, M.J. van & H. Marland
 1989 Midwife regulation, education, and practice in the Netherlands during the nineteenth century. *Medical History* 33: 296-317.
- Martin, R.
 1989 *Witchcraft and the Inquisition in Venice 1550-1650*. Oxford: Blackwell.
- Monballyu, J.
 1987 De houding van de rechters tegenover hekserij in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 15de tot 17de eeuw. *Standen en Landen* 86: 11-36.
- Petersen, J.W. van
 1979 Henders de geestenkijkster; een bijdrage tot de kennis van het volksgeloof. In: *Gelders mengelwerk; korte bijdragen tot de geschiedenis van Gelre*. Zutphen: De Walburg Pers, pp. 107-17.
- Porter, D. & R. Porter
 1989 *Patient's progress. Doctors and doctoring in eighteenth-century England*. Cambridge: Polity Press.

- Reitsma, J.
1900 Groninger duivelbanners in de zeventiende eeuw. *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1901*: 67-81.
- Reitsma, J. & S.D. van Veen (eds)
1896-
1899 *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*. Groningen: Wolters.
- Rosaldo, R.
1986 From the door of his tent: the fieldworker and the inquisitor. In: J. Clifford & G. E. Marcus (eds), *Writing culture. The poetics and politics of ethnography*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, pp. 77-97.
- Rummel, W.
1991 *Bauern, Herren und Hexen. Studien zur Sozialgeschichte sponheimischer und kurtrierischer Hexenprozesse 1574-1664*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Rushton, P.
1982 Women, witchcraft, and slander in early modern England: cases from the church courts of Durham, 1560-1675. *Northern History* 28: 116-32.
- Scribner, B.
1989 Is a history of popular culture possible? *History of European Ideas* 10: 175-91.
- Thomas, K.
1973 *Religion and the decline of magic; studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England*. Harmondsworth: Penguin [original 1971].
- Vegchel, G. van
1991 *Medici contra kwakzalvers. De strijd tegen niet-orthodoxe geneeswijzen in Nederland in de 19e en 20ste eeuw*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verhulst, S.
1989 *Geneeskunst als huisnijverheid. Vrouwen en geneeskundige zelfhulp in de Nederlanden 1600-1800*. Universiteit van Amsterdam, doctoraalscriptie economisch-sociale geschiedenis.
- Voskuil, J.J.
1988 De verspreiding van koffie en thee in Nederland. *Volkskundig Bulletin* 14: 68-93.
- Waardt, H. de
1991 *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800*. Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks.